

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԸ ԲԵՐԴԵԶԵՄԻ ՍԷՋ

Ա.

Երկու Աւետարանիչները՝ Մատթէոս (Բ.) և Ղուկաս (Բ) կը պատմեն Փրկչին ու ծնունդը Բեթղեհեմի մէջ: Ըստ գրաւոր յիշատակարանաց և աւանդութեան, Քրիստոս ծնաւ այրի մը մէջ, թէ և այր բոլոր Աւետարանիչները որոշապէս չեն յիշեր. բայց Աւետարանին մէջ յիշուած մասը բաւական գոյութենէն յայտնի է թէ Փրկչին ծննդեան տեղը բնակութեան կամ տան վերածուած այրի մը մէջ էր. բայց աստի, չենք կրնար ալ ըսել թէ այրը Աւետարանին մէջ է յիշատակուած. քանի որ Լազարեան ձեմարանին ծանօթ հայ ձեռագիր (Թ. Դար) Աւետարանը կը յիշատակէ այր բոլոր. «Եւ նոքա իբրեւ լուան թագաւորէն՝ գնացին, և ահա աստղն զոր տեսին յարեւելս՝ առաջնորդեաց նոցա, մինչև եկեալ եկաց՝ ի վերայ այրին ուր էր մանուկն (Մատթ. Բ. 9): Այս տարբերակը առաւելապէս կը հաստատուի մեր Շարակնոցին Աստուածայայտութեան կանոնովը, ուր բազմիցս կը յիշատակուի այրը^(*):

Քրիստոսի ծննդեան աւետարանական մանրամասնութիւնները հոս չենք յիշեր, Աւետարանները կը պատմեն զանոնք: Մենք այս յօդուածով միայն պիտի ջանանք ներկարագրել Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը, անոր վրայ կառուցուած եկեղեցին ու դարէ դար կրած գլխաւոր փոփոխութիւնները և յետոյ պիտի յիշատակենք Ս. Ծննդեան մօտ կառուցուած Հայոց վանքը ու անոր վերաբերեալ հոյակապ յիշատակները:

(*) Ս. Ներսէս Շնորհալիւն կ'ըսէ. — «Եւ ո՞ւր արդեօք ունէին տուն. քանզի վասն աշխարհագրին որ ժողովեալ էին բազումք, չէր հնար ունենալ տուն գտանել՝ որպէս պատմէ Ղուկաս թէ ո՛չ գոյր նոցա տեղի յիշեալն: Եւ ի ծննդեան տեղւոյն փոխել նոցա յայլ իմն տուն՝ անմարթ էր կարծել, զի մօզքն ի մօտը անդ տեսին զնա: Բայց քուի թէ զայն կոչէ տուն, որպէս սովոր են մարդիկ զյարկ օթեանի տունն ասել» (Մեկն. Մարի. էջ 44): Շնորհալիւի բնագրին մէջ չկայ այր բոլոր, բայց կայ մեկնութեանը մէջ:

1. — Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը
Կոստանդիանոսէ առաջ

Յայտնի է որ Ս. Ծննդեան այրը կը գտնուի Բեթղեհեմի արեւելքը, քաղաքէն դուրս: Յուստինոսի և Որոգինէսի բացատրութեանց նայելով Բեթղեհեմը կ'երևի թէ բաւական հեռի էր այրէն, եւ ան հեռոյհեռէ ընդարձակուելով կը մօտենար այրին: Եկեղեցւոյ այս երկու Հայրերու կողմէն այրին նկատմամբ տրուած վերաբերութիւնները պէտք է ընդունել թէ պատմական մեծ արժէք մը կը ներկայացնեն, և համոզում կը գոյացնենք թէ նոյն իսկ առաջին դարերէ սկսեալ տեղացի և եկեղոր քրիստոնեայք կը պատուէին Փրկչին ծնած այրը ու ան առարկայ էր արդէն բարեպաշտական սովորութեանց:

Հոս մէջ կը քերենք նոյն երկու Հայրերու վկայութիւնները: Յուստինոս 155ին իր Տրալիստոքեան մէջ (78. 5) կը գրէ Մատթէոսի Բ. 1, յիշելէ յետոյ, «Եւ տեղան ծնաւ այն տունն Բեթղեհեմի մէջ, որովհետեւ Յովսէփ չէր գիտեր թէ ո՛ւր պիտի բնակէր, Բեթղեհեմի մօտ այրի մը մէջ հաստատուեցաւ. և մինչ հոն կը գտնուէր Մարիամ ծնաւ զՔրիստոս և դրաւ զԱնիկա մօտերի մը մէջ. երբ Արարիոյ մօզերը հասան՝ հոն գտան մանուկը»: Որոգինէս 215ին որդէն ճամբորդած էր Պաղեստին և անտարակոյս տեսած էր Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը: Իսկ 248ին իրեն հակառակորդ Կելսոսի կը գրէ հետեւեալը. «Քրիստոսի Բեթղեհեմի մէջ ծնած ըլլալու մասին, Միքիլայի մարգարէութենէն, Յիսուսի աշակերտներուն կողմէն պատմուած Աւետարանէն յետոյ, եթէ մէկը ուրիշ ապացոյցներ ալ ուզէ, թող գիտնայ թէ անոր ծննդեան նկատմամբ Աւետարանի մէջ պատմուածին նման, Բեթղեհեմի մէջ ցոյց պիտի տրուի ա՛յն այրը, որուն մէջ ան ծնած է, և այս այրին մէջ այն մօտը, ուր խանձարրապատեցաւ: Եւ ինչ որ ցոյց կը տրուի ծանօթ է ամէնուն, նոյն իսկ հեթանոսներուն, այսինքն քրիստոնէից կողմէն երկրպագեալ և հիացեալ Յիսուսը ծնած է այս այրին մէջ»: Զանց կ'ընենք Ս. Եպիփանի վկայութիւնը, որ համիմաստ կը խօսի Որոգինէսի, ինչպէս նաև Յիսուսի մանկութեան անվաւեր Աւետարանին յի-

շատակութիւնը, որոնցմով կը հասկցուի թէ այրին գոյութիւնը ո՛չ միայն աւանդութեամբ, այլ նաեւ Աւետարանով և Ս. Հարց միաձայն վկայութեամբ կը հաստատուի Բ. դարէն մինչև Դ. դար:

Բրիստոսի ծննդնան տարը սակայն, Բ. դարու առաջին քառորդին, յայտնի վկայութեամբ մը, փոփոխութիւն մը կրած է առանց ջնջելու Բրիստոսի ծննդեան աւետարանական պատմութեան և անոր հիասքանչ դէպքերու յիշատակները: 132ին Պարքողիպայի տպստամբութենէն վերջ Ազրիանոս կայսրը իր Յուլիոս Սեբրոս մեծ պօրապետին հրամանատարութեամբ միանգամ ընդ միշտ երուսաղէմի մէջ հրէական ոյժերը ջախջախելով՝ քողաքին հին դիմագիծը կը փոխէր, վերածելով զայն հռոմէական քողաքի մը, իր բոլոր հաստատութիւններով: Ան քարուքանդ ըրաւ երուսաղէմը, և նոյն իսկ անոր անունը փոխելով կոչեց, էլիս Գաբիոլիմա. և վերահաստատեց հո՛ն հեթանոսութիւնը, ինչպէս Սողոմոնեան Տաճարին մէջ, նոյնպէս Գողգոթայի մէջ և այլուր զետեղեց հռոմէական կուռքեր, և ճնօրինական Ս. Տեղիք վերածուեցան հեթանոսական պաշտամունքներու: Բեթղէհէմի Ս. Ծննդեան այրին մէջ ալ Ազրիանոս հաստատեց Ազոնիսի կամ Թամուզի կուռքը, այրին չորս կողմը վերածելով մայրաստանի մը: Այս մասին Կիրեղ երուսաղէմացին իր Կոյումն Ընծայութեան գիրքին մէջ (Ճառ ԺԲ.) Բեթղէհէմի այրին վրայ խօսած ժամանակ, յայտնապէս կը գրէ 347ին, ըսելով թէ «Զի յառաջ քան զսակաւ մի ամաց, մայրի ունէր զտեղին»: Նուիրական այրին շուրջը հաստատուած էր այս անտառը և նուիրուած էր Ազոնիսի, որպէս զի Եգիպտոսէն և Սիւրիական ափունքներէն երուսաղէմ և Բեթղէհէմ հաստատուող նորեկները զային նշանաւոր օրերու մէջ վաշխելու Ազոնիսի նկատմամբ իրենց բռն յուզումները, զոր ճաշակած էին Աղեքսանդրիոյ, Պիպլոսի և այլ տեղեաց հեթանոսական սրբավայրերու մէջ:

Բայց վերի պարագան աւելի լաւ կը բացատրէ Բեթղէհէմի մեծ մենակեացը Հերոնիմոս Դ. դարուն գրուած իր մէկ նամակին մէջ. «Ազրիանոսէն մինչև Կոստանդիանոս, գրեթէ 180 տարիներ, Յա-

րութեան տեղւոյն վրայ պաշտուեցաւ Արամազդի կուռքը, Գիւտ Ուաչի ժայռին վրայ Ասաղիկի մարմարէ արձանը, զոր հեթանոսները հոն զետեղած էին, կարծելով որ յարութեան և խաչի նկատմամբ մեր ունեցած հաւատքը պիտի կարենային յափշտակել՝ եթէ Ս. Տեղերը կուռքերով ազարտէին: Բեթղէհէմը որ այժմ մեզ կը վերաբերի, և աշխարհի ամէնէն օգոստափառ տեղն է, և որուն համար սաղմոսերգուն կ'երգէ ըսելով՝ Ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, Թամուզի, այսինքն Ազոնիսի նուիրական անտառովը հովանաւորուած էր, և այրին մէջ, ուր երբեմն մանուկ Բրիստոսն բազմած էր, կ'ողբային Ասաղիկի տարփուհին»:

Բայց պէտք է զիտել որ եթէ պատմութեան լուսով պիտի առաջնորդուինք, հարկ կ'ըլլայ աւելցնել թէ Թամուզի կամ Ազոնիսի հեթանոսական պաշտամունքը քրիստոնէութենէ Լ. դար առաջ մտած էր Պաղեստինի մէջ, ինչպէս յայտնի է Եղեկիէլի (Լ. 14) և Եսայիի (Ժէ. 10) գիրքերէն: Ազրիանոս կայսրը որքան հրէութեան նոյնքան և քրիստոնէութեան թշնամի էր, այդ պատճառաւ ուզեց Ս. Տեղերը խափանել կռապաշտութեան հաստատութեամբ: Ազոնիսի հեթանոսական պաշտամունքը չկարողացաւ խափանել Ս. Ծննդեան այրին մէջ մեր Փրկչին համար կատարուած քրիստոնէից երկրպագութիւնը, ինչպէս յազթեց և Ազոնիսի արձանը վտարուեցաւ Ս. Ծննդեան այրէն:

2.— Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ԵԿԵՂԵԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՒՄԻ ՄԻՆՇԷՆ ՖՈՒՍԻՆԻԱՆՈՒ

Կոստանդիանոսի տիրապետութեամբ քրիստոնէական կրօնի յաղթական պսակը կ'ամրոգջանար: Նիկիոյ ժողովին մէջ (325) կայսրը Պաղեստինի եպիսկոպոսներուն հետ կը խորհրդակցէր Ս. Տեղեաց մէջ շինուելիք եկեղեցիներուն ծրագրին վրայ. ժայռին մէջ փորուած գերեզմանը, ուրկէ Փրկչը յարութիւն առաւ, ո՛յն այրը, ուրկէ համբարձաւ ան, և Ս. Ծննդեան այրը ուր ծնաւ. այս երեք նուիրական այրերը խանդավառած էին իր հոգին անոնց վրայ վաղընդփոյթ բարձրացնելու համար հոյակապ տաճարներ: Մէկ կողմէն կայսրը կը պատ-

բաստուէր այդ նուիրական նպատակին համար, և միւս կողմէն իր մայրը, Հեղինէն, Երուսաղէմ կը զրկէր անձամբ հրակելու համար Բեթղհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցիին շինութեան: Թէև այրին վրայ շինուած եկեղեցիին հսկողն էր Հեղինէ, բայց Եւսեբիոս, իր Ներքողեան Կոսսանդիանոսի գիրքին մէջ, շինութեան գործը ամբողջովին կը վերագրէ Կոստանդիանոսի սակայն Կոսսանդիանոսի Կենսագրութեան գրութեան մէջ, անսալով իր ճշմարիտ պատմագրի կոչումին, չուզեր զանց բնել Հեղինէի մասնակցութիւնը Ս. Ծննդեան եկեղեցիի շինութեան մէջ: Կը թուի թէ թագուհին մասնաւոր բարեպաշտութիւն մը կը անուցանէր նկատմամբ այրին, ուր Ս. Կոյսը ճաշակած էր աստուածային մայրութեան ուրախութիւնները: Հեղինէի նկատմամբ Եւսեբիոսի խօսքերը կը զննէ հաս. «Հեղինէ անմիջապէս երկու տաճարներ կանգնեց, մին Ս. Ծննդեան այրին վրայ, միւսն Համբարձման լերան վրայ»: Թագուհին պատշաճ զարդարանքներով օժտեց Ծննդեան այրը ու անոր վրայ նորոգ կառուցուած եկեղեցին, որ սկսած էր 326ին զեռ գործը չէր աւարտած, 329ին, Հեղինէ արդէն վախճանած էր:

Մենք էթերիա ուխտաւորուհիին խօսքերէն դատելով կը զիտնէք որ Բեթղհէմի նորոգ շինուած եկեղեցին չունէր կառուցուածքի այն շքեղութիւնը, զոր ունէին միւս սրբավայրերը, ինչպէս որ կը շեշտէ Պորտոյի անանուն ուխտաւորը, երկուքն ալ Սաղիմական նորակառոյց տաճարներու մասին կը շոյշեն իրենց գովարանութիւնը, բայց Բեթղհէմի եկեղեցին կը նկատեն սովորական տաճար մը, և կը գովաբանեն միայն անոր ոսկւոյ, արծաթի և գիպակի տօնական ճոխ զարդերը. բայց ամէնէն ճիշտ գաղափարը կուտայ նոյն եկեղեցիին կառուցուածքի մասին, վերջին տարիներս գտնուած Մատապայի եկեղեցւոյն մոզայիք քարտէսը: Մատապա սուրբգրական քաղաք մըն է Անդր-Յորդանանու մէջ, և անոր եկեղեցւոյն մոզայիքը, որ հաւանաբար Զ. դարու գործ է, կը ներկայացնէ Երուսաղէմի յատկազիծը որ ճշգրտօրէն ցոյց կուտայ Երուսաղէմի պարիսպները, փողոցները և զանազան եկեղեցիները, և կը զիտուի որ Գող-

գոթայի և այլ հոյակապ եկեղեցիներու հետ բաղդատելով Ս. Ծննդեան եկեղեցին սովորական շէնքով մը պատկերացուած է նոյն մոզայիք-քարտէսին վրայ, որով կը հաստատուի հնադոյն դարերու ուխտաւոր ուղեգիրներու ծանօթութիւնը զոր վերն մէջ բերինք:

Եւսեբիոսի և անոր շարունակողներուն խօսքերէն կը հասկցուի որ Բեթղհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին և Զիթնեաց լերան Աշակերտարանը համանմանութիւններ ունին: Անոնք միեւնոյն ներշնչումէն ծնած են, միեւնոյն խնամոց առարկայ եղած են և շինուած են միեւնոյն ժամանակ: Մին և միւսն աւետարանական դէպքերով նշանաւոր բնական երկու այրերու փառաւորութեան նպատակը ունեցած են. ուխտաւորները իրենք խիւղմբունած են նոյն երկու շէնքերու զուգութիւնը: Խօսքը տանք Պորտոյի անանուն ուխտաւորին, որ 330ին այցելեց Երուսաղէմ, երբ հազիւ աւարտած էին շինութիւնները. — «Դուք կ'ընէք Զիթնեաց լեռը, ուր մեր Տէրը աշակերտներուն իր վարդապետութիւնը սորվեցուց չարչարանքէն առաջ: Հոն եկեղեցի մը շինուած է Կոստանդիանոսի հրամանաւ». — «Անկէջ (Հռաքելի գերեզմանը) երկու մղոն դէպ ի ձախ Բեթղհէմն է. ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ: Հոն շինուեցաւ եկեղեցի մը Կոստանդիանոսի հրամանաւ»: Լսենք այժմ էթերիան. — «Կ'աղօթեն այն եկեղեցիին մէջ որ կը կոչուի Աշակերտարան. հոն կը գտնուի այն այրը, ուր Յիսուս աշակերտաց սորվեցուց իր վարդապետութիւնը». — «Բեթղհէմի եկեղեցիին մէջ արարողութիւններ կը կատարէին, նոյն եկեղեցիին մէջ է այն այրը ուր Տէրն մեր ծնաւ»:

Եկեղեցիին չափ այրն ու մուրքն ալ զեղեցկօրէն կը վարդաբուէին: Հերոնիմոս իր նամակներուն մէջ ամէնէն սրտառուչ և խանդավառ տողերը նուիրած է թէ՛ այրին և թէ՛ մուրին փառաւորութեանը համար: Յիշեցինք արդէն թէ Որոգինէսի օրերէն ցոյց կուտային այրը և մուրը: Հերոնիմոս ծննդեան տօնին Բեթղհէմի մէջ տուած իր մէկ քարոզին մէջ հետեւալ կերպով կը խօսի մուրի մասին, «Ահ, երանի թէ տեսնէի այն մուրը ուր Տէրն մեր բազմեցաւ: Մենք Քրիստոսը պատուե-

լու պատճառով հողէ մսուրը վերցնցինք անոր տեղը արծաթէ շինուած մսուր մը դնելու համար: Վերցուած մսուրը ինձ համար աւելի թանկագին էր: Ոսկին և արծաթը հեթանոսութեան համար են, բայց քրիստոնէական հաւատքը այս հողէ մսուրին արժանի է: Անիկա որ ծնաւ հո՛ն, կը դատապարտէ ասկին և արծաթը: Ես չեմ դատապարտեր ասկայն զանոնք որ բարեպաշտութեամբ այգայէս վարուած են. բայց կը հիւանամ Տիրոջը վրայ, որ թէպէտև աշխարհի տրարիչը, կը ծնի ոչ թէ ասկին և արծաթին մէջ, այլ հողէ մսուրին մէջ: Ահա այս տողերով կ'ողորար անուանի մեռակեացը զանցառութեանը վրայ ա'յն պարզութեան՝ որ Բեթղեհեմի հրապոյրն էր: Արծաթէ մսուրը այն «զարմանալի խորհրդանշաններէն» էր, զոր Ս. Հեղինէ Ս. Ծընդեան այրին մէջ զետեղեց կուսական որդեծնութիւնը պատուելու համար:

Շատ կանուխէն Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ այլ և այլ քրիստոնեայ ժողովուրդներ ու վանականներ իրենց լեզուով կը կատարէին սաղմոսերգութիւն և պաշտամունք: Երուսաղէմի կղերը նոյնպէս տօնակատարութիւններ ունէր Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ: Էթէրիա իր ուղեգրութեան մէջ կը նկարագրէ թէ՛ Ս. Գերեզմանի և թէ՛ Ս. Ծննդեան եկեղեցիներու մէջ մասնաւորապէս տօները և արարողութիւնները. նոյն ուխտաւորուհիին խօսքերէն կը հասկցուի որ Ս. Զատիկէն քառասուն օր վերջը հինգշաբթի օրը երուսաղէմացիք Բեթղեհեմ կ'երթային և հո՛ն կը կատարէին տեղւոյն եւ օրուան յարմար պաշտամունք և կը յիշատակէին Գրիստոսի Ս. Ծնունդը, և պարզ է զիտել այս յիշատակութենէն որ Դրդ դարուն տակաւին հաստատուած չէր Համբարձման տօնը. վասնզի եթէ ան զոյու-թիւն ունենար փոխանակ Բեթղեհեմի, Համբարձման եկեղեցին հարկ կ'ըլլար երթալ, ինչպէս յետոյ կ'ընէին և այժմ ալ կ'ընենք, Համբարձման եկեղեցին երթալով: Այս տօնակատարութիւնէն զատ, Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ հանդիսաւորապէս կը կատարուէր Գրիստոսի Ս. Ծննդեան և Աստուածայայտութեան տօնը Յունուար 6ին, ինչպէս կը յիշատակէ զարձեալ նոյն ուխտաւորուհին: Նոյն օրը Ս. Ծննդեան եկեղեցիին մէջ կանոնական պաշտամունքը

կատարելոէ յետոյ կղերականք թափօրով կ'երթային Հովուանցի եկեղեցին և հո՛ն ալ կը կատարէին պատշաճ արարողութիւններ. այս մասին կը վկայէ 690ին նաև մեր Գրիգոր Արշարունի վարդապետը իր «Ընթերցուածոց Մեկնութեան» զիրքին մէջ (Հովուանցի եկեղեցիի մասին տեսնել մեր յօդուածը, Սիոն, 1927, էջ 337-340):

Օգտուած ենք հետեւեալ գիրքէն. Bethléem, le sanctuaire de la Nativité: PP. H. Vincent et F. M. Abel. 1904. (Շար.) ՄԿԻՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ԿԻՆԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

ԺԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ԱՆԹԷՊԻՍ

1602 Դեկտ. 20. Կիր.— 1621.

ԱՆԹԷՊԻՍԻՆ ՅԵՐԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ա

Ս. Յակոբի Թիւ 582 Ձեռագրէն:

Այս Ձեռագիրն է վարզան վրդ.ի Մեկնութիւն Արարածոց զործը, զոր զրած է 1261-ին Սանահին վանքին Առաջնորդ Համադասպ Եպս.ի և փակակալ Գրիգոր վրդ.ի խնդրանքով(*): Ընդօրինակութիւնը եղած է Սիսի մէջ 1586ին, առաջին երեք տետրակները Անթէպիի ձեռքով, իսկ մնացածը Յովսէփ Քահանայի ձեռքով, Յիշատակարանը Անթէպիի շարագրած է, իսկ Յովսէփ Քահանայն ընդօրինակած է: Բոլորգիր է գրչութիւնը, բաւական մաքուր և սիրուն, բայց անխնամ իրրիւ ընդօրինակութիւն: Կ'երևի այս Ձեռագիրը անգամ մը դուրս ելած է Սիսի Մատենադարանէն որ Սիմօն կթղթաւ. ձեռք կը բերէ զայն և զարձեալ կը նստի իր նախկին տեղը, ըստ հետեւեալ յիշատակարանի, որ գրուած է Ձեռագրիս վերջը դատարկ մնացած երկու թուղթերէն առաջինին վրայ.— «Վերսին յիշատակ է Սեբաստացի Սիմէոն կրդկսին՝ ի մայրաքաղաք Սիս, քվին ՌՁԸ (= 1639) Արարածոց Մեկնիչ»:

(*) — «Ի թուականութեանս 26 (= 1261) եղև սկիզբը և կատարումն համառաւս վերլուծութեան արարչապատում մովսիսական մատենիս, ի խնդրոյ աբիական Տեառն Համադասպեա և Վարդապետի Գրիգորի, Փակակալին Սուրբ Ուխտին Սանահինի սատարութեամբ անարժան ծառայից քրիստոնէից վարդապետ»: